

Г.Б. МАМАЕВА

ТЕРМИНЖАСАМНЫң МОРФОЛОГИЯЛЫҚ ТӘСІЛІ

Синтетикалық сөзжасам тілдің сөздік қорын байытатын негізгі тәсілдің бірі екені – ғылымда өбден дәлелденген мәселе. Тіпті аналитикалық ағылшын, аморфті кытай тілінің өзінде сөзжасамдық синтетикалық тәсілдің қолданылатынын ғалымдар дәлелдеген. Ал терминжасамда тілдің сөзжасамдық тәсілдері түгел қолданылады, терминжасам тілдің сөзжасамдық зандылықтарына бағынады. Ол барлық тілдерге қатысты.

Сол тәсілдердің ішінде терминжасамда морфологиялық тәсіл де қолданылады және ол өнімді тәсілдерге жатады. Ол ғылымда танылған. Оған дәлел ретінде терминологияның үлкен маманы В.П.Даниленконың пікірін берейік: «Аффиксальный способ в терминообразовании как и в словообразовании общелитературных слов, является одним из ведущих продуктивных» [1, 107].

Морфологиялық тәсіл арқылы терминжасамда екі тілдік бірлік қызмет аткарады. Олар – лексикалық бірлік пен сөзжасамдық жүрнақ. Терминжасамда лексикалық бірлік уәждеме қызметін аткарады. Ал терминжасамдағы уәждеме қызметін тілдің байырғы сөздері жөне шетел сөздері аткарады. Бұл тек қазак тіліне ғана қатысты емес. Ол барлық тілдердің терминжасамына ортақ зандылық жөне ол терминжасамның аналитикалық тәсіліне де қатысты.

Бұл теорияны қазак тіл білімінің терминологиялықтарды да дәлелдеген. Мәселен, Ө.Айтбаев терминжасамға уәждеме қызметін негізінен байырғы сөздер атқаратының дәлелдей отырып, қандай жағдайда шетел сөздерінің уәждемелік қызмет атқаратыны туралы былай дейді: «Қазак тілінің, тіпті басқа да түркі тілдерінің сөзжасам амалдары ұлттық тілде терминдердің түрлерінде лайықты сөз болмай қалған күнде ғана немесе бар сөздердің бұл жүйеге жөні келмей түрған жағдайда, сондай-ақ әртүрлі себептерге байланысты кірмे сөздер... жаңа термин жасауға тартылады» [2, 104].

Терминжасамға уәждеме ретінде байырғы сөздерді қолдануды ұсынғанда ғылымды ұлт тіліндегі сөйлемнің арқылы халқымыздың мәдениетін жоғары сатыға көтеруді мақсат еткен ұлт зиялдарының ұстанымдары қазір жүзеге асырылып жатыр. Сондықтан морфологиялық тәсіл арқылы терминжасамда қазір негізінен уәждеме қызметінде байырғы сөздер қолданылады. Терминжасамның осы екі түрлі уәждемелерін Ш.Құрманбайұлы да көрсеткен: «Қазак тілінің «терминологиялық лексикасын құрайтын термин-

дену тәсілімен жасалған терминдердің елеулі бөлігі – ұлттық әдеби тілдің құрамындағы жалпы қолданыстағы сөздер негізінде жасалған» [3, 42]. Ғалым терминжасамда байырғы қазак сөздерінің уәждемелік қызметте жұмысалуын қуаттай отырып, оны жоғары бағалап, онын не үшін қажет екенін де өте анық, жан-жақты дәлелдеген.

Морфологиялық тәсілде қолданылатын лексикалық бірлік алдымен тілдің байырғы сөздерінен тандалуы керек деген пікір қолдау тапты. Бұл мәселе қазір жолға қойылып келеді. Әрине, бұл идеяның басында Ахмет Байтұрсынұлы түрғаны халқымызға мәлім. Ахмет Байтұрсынұлы және де басқа да алаш зиялдары қазактың бай сөздік қоры терминжасамда негізге алынуы керек деп санағаны белгілі. Оны сол кезде шығарған сөздіктері арқылы іс жүзінде дәлелдеп, ұлті де көрсеткен. Осы ұлтінің қазір қолдану – терминологияны қазак тілі негізінде қалыптастырып, қазактың ғылым тілін дамытуға негіз болар еді. Алайда, қазактың байырғы сөздерін терминжасамға негіз ету ұстанымы ұзакқа созылмады.

Бұл туралы ғалым Ш.Құрманбайұлы былай деп жазған: «Ұлт тілдерінде терминологияны дамытудын 30-жылдардан бастау алатын келесі кезеңінде бұл терминдердің халықаралық сипатын арттырып, орыс тіліндегі нұсқасын калдыру қажет деп танылды – деп, ұлт тілі негізінде термин жасау тоқтатылып, – ұлт тілінде жасалған терминдердің арнаулы салалардан орын алу мүмкіндігі барынша шектелді», – деген [3, 30].

Олай болса, бұл – ұлттық терминжасамда байырғы қазак сөздерін негізге алуға тыым салынды деген сөз. Соның нәтежиесінде еліміз егемендік алғанға дейін қазак терминологиясы орыс терминологиясына айналуға аз-ақ қалды. Бұны Ш.Құранбайұлының мына сөзінен көруге болады: «Оған 70-80 пайызын орыс терминологиясымен ортақ терминдер құрайтын біздің терминологиялық лексикамыз берілген болады» [3, 33].

Бұл айтылғандардан шығатын қорытынды – ұлттық терминологияның қалыптасуында терминжасамда уәждеме сөздің қазактың байырғы сөздерінен болуы өте маңызды. Яғни ұлттық терминологияның қалыптасуы терминнің уәждеме сөзінің, тілдің байырғы сөздерінен болуымен тікелей байланысты екенін тәжірибе көрсетті.

Өйткені кеңес кезінде терминжасамда байырғы сөздер негізінде жасалмаған терминдер ұлттық терминдер корын жасамағаны, орыс терминдерін қайталау ғана болғанын ғалымдар дәлелдеген.

Еліміздің егемендік алуы, тіліміздің мемлекеттік тіл дәрежесіне ие болуы терминология мамандары Ә.Қайдар, Ә.Айтбаев, Ш.Құрманбайұлы, Ш.Біләлов, С.Ақаев, Б.Қалиев сияқты т.б. ғалымдардың алаш зиялышарының терминжасамдағы ұстанымдарын іске асыру мәселесін көтеріп, оны жан-жакты дәлелдеуге жол ашты. Оның ігі әсері көп томдық сериялы терминологиялық сөздіктің жаңа бағытта жасалуына игі әсер етті. Бұл мәселе барған сайын жандана түседі деген үміттеміз.

Тілдің түсініктілігі – оның ігі қасиеттерінің бірі. Ал терминнің түсінікіздігі, оның сол ізгі қасиетіне қайшы келеді. Бұл туралы ғалым С.Ақаевтың мына сөзін келтіру орынды: «Ғылыммен айналыспайтын, бірақ өз пәнін жақсы мен-герген, өз жері өсімдіктерін толық білетін ботаник те сол өсімдікке қатысты әлдебір шетелдік атапуды, оның ғалымдар такқан ғылыми атын білмеуі ғажап емес. Яғни ана тілін еркін білетін ғалым маманның көбі біліп, шамалай алмайтын нәрсені түсінікті деуге болмайды. Қоғамның әр адамы терминді сөздіктен ізделп, түсіндірмесін оқып жатпай, тұлғасынан біле алатын болуы тиіс» [4, 27].

Ғалым терминнің түсініктілігін алғышартқа қосады. Ал терминнің түсініктілігі оның уәждеме сөзіне байланысты екені жоғарыда дәлелденді. Демек уәждеме сөз термин жасау қызметімен бірге термин түсініктілігіне де қызмет етеді. Бұл айтылғандардың бәрі байырғы сөздерден алынған уәждеме сөздің зор маңызын дәлелдейді.

Терминжасамдағы уәждеме сөздің екінші түрі шетелдік термин сөздер дедік. Бұл – тәжірибеде бар тілдік құбылыс. Бұны терминжасам үшін қажетсіз деуге болмайды, өйткені қазір ғылым өте дамыды, жаңа терминдер тасқыны өте күшті, жаңа ғылыми ұғымдар толқынын күн сайын өсүде, ғылым тілін дамыту өте қажет. Сондықтан да әлемдегі барлық тілдер жаңа терминдер арқылы тілін байытудан мұлдем бас тартып отырған жоқ. Тілдердің дамуындағы бұл – жалпы құбылыс. Келешекте мүмкін оның ұтымды жолы табылар. Қазіргі кезең үшін шетел терминдерін ретіне қарай қабылдау тілден орын алып отыр. Осы ретте Ш.Біләловтің мына пікіріне назар аудару қажет сияқты. Ш.Біләлов ұлттық атауларды жасауға байланысты мәселеде мынадай пікір айтқан: «...жат тілдік атаулардан түгелдей дерлік арылу мүмкін де емес және қажеттілігі де жоқ. Мысалы, тригонометриялық бернелердің $\sin x$, $\cos x$, $\operatorname{tg} x$,

$\operatorname{ctg} x$ атаулары *синус*, *косинус*, *тангенс*, *котангенс* аударуды қажет ете ме? Қажет болса, оған да ана тілінде балама табуға болар еді, бірақ жазылуы шынайы халықаралық қалыпта түскен атауларды аудару кисынсыз. Осы сияқты логарифмдік бернелер де түпнұсқада қалдырылды: $\log x$, $\ln x$. Себебі, айтылуы өзгерсе, жазылуы да айтылуына сәйкестендірілу керек. Дегенмен шынайы халықаралық қалыпта түскен атауларды бұзу ерсі болар еді» [5, 26].

Ал мұнда ғалым халықаралық әбден қалыптасқан математика терминдерін сол қалпында қалдырығаны туралы айтқан. Ол әр ғылым саласында бар. Сондықтан да көп сериялы терминологиялық сөздік авторлары оларды аудармай және оларды синтетикалық терминжасамда туынды терминге уәждеме сөз ретінде қолданған деп түсінуге болады деп ой қорытуға тұра келеді.

Ал терминжасамда тілдің негізгі сөздерімен бірге шетел сөздерінің уәждеме қызметін атқаратыны – әлемдік тілдердің бәрінде бар заңдылық. В.П.Даниленко терминжасамға қандай лексикалық бірліктер уәждеме бола алады? – деп сұрақ қойып, оған тәмендеғідей жауап береді: «Какие словесные ресурсы используются в терминообразовании в качестве производящих основ? Здесь можно сравнить, с одной стороны, как используются в качестве производящих основ имена собственные и нарицательные, с другой – каково соотношение в использовании в качестве производящих исконных и заимствованных слов» [1, 108].

Оны жалғыз В.П.Даниленко ғана емес, барлық дерлік ғалымдар терминжасамға тілдің негізгі лексикалық бірліктері мен шетел сөздері уәждеме болатынын дәлелдеген.

Терминжасамға уәждеме болатын шетел терминдері – қазақша баламасы жоқ термин сөздер. Сондықтан олар сөздіктерде осы қалыпта алынған. Олардың көбін мамандар қолданады, яғни қолданысы шектеуіл.

Терминжасамның морфологиялық тәсілінде лексикалық бірлік уәждеме қызметін атқарып, термин мағынасына арқау болса, оған ұғым мәнін беру қызметін сөзжасамдық жүрнак атқарады.

Сөзжасамдық жүрнак уәждеме сөзден дефиницияға сай терминдік мән береді. Мысалы, *жүйелік*, *бөлшек*, *жолиши*, *көтергіш*, *тартақтыш*, *кертпеш*, *қысым*, *өлшеу*, *сорғы*, *шөлейт* т.б. Бұл туынды түбір терминдер су шаруашылығы, көлік және қатынас жолдары сөздіктерінен алынды.

Осы терминдердің бәрі морфологиялық тәсіл арқылы жасалған, олардың уәждеме сөздері – тіліміздің байырғы сөздері, олардан термин жасаған *-лік*, *-шек*, *-шы*, *-гіш*, *-қыши*, *-пеш*, *-ым*, *-у*, –

сы, -ейт жүрнақтары әдеби тілдің сөзжасамында қашаннан қолданылып келе жаткан жүрнақтар. Бұдан шығатын қорытынды морфологиялық тәсіл арқылы терминжасам тілдің сөзжасам заңдылығы бойынша жасалады. Екіншіден, туынды түбір терминдердің құрамы да лексикалық бірлік пен сөзжасамдық жүрнақтан тұрады. Туынды түбір сөздің уәждемесі терминнің мағынасына арқау болады. Демек, морфологиялық тәсіл арқылы термин жасауда уәждеме сөз де, жүрнақ та жасалатын термин мағынасына сай таңдалады. Бұл тек терминжасамға ғана қатысты заңдылық емес, жалпы заңдылық.

Жоғарыда келтірілген туынды түбір терминдердің бәрі негізгі түбір уәждеме сөздерден жасалған. Олар бір морфемалы уәждеме мен бір жүрнақтан құралған. Бірақ туынды түбір терминдердің бәрінің құрамы тек осылай ғана болады деген пікір тумауы керек. Өйткені туынды түбір термин тек негізгі түбір уәждемеден жасала бермейді.

Қорыта келгенде, морфологиялық тәсіл терминжасамда өнімді қызмет атқарады. Морфологиялық тәсіл екі тілдік бірлік арқылы туынды түбір термин жасайды. Олар: лексикалық бірлік және сөзжасамдық жүрнақ. Лексикалық бірлік туынды терминнің уәждемелік қызметін атқарады. Сөзжасамдық жүрнақ ұғым атауын яғни терминді жасайды.

ӘДЕБИЕТ

1. *Даниленко В.П.* Русская терминология Опыт лингвистического описания. М., 1977.- 246с.
2. *Айтбаев О.* Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Арыс, 2007. – 624 б.
3. *Құрманбайұлы Ш.* Терминқор қалыптастыру көздері мен терминжасам тәсілдері. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2005. – 240 б.
4. *Ақаев С.* Терминнің тілдік және танымдық сипаты. Филол. ғыл. док. дисс... авторефераты. - Алматы, 2002.
5. *Білэлов Ш.* Ұлттық ғылым тілі негіздерін қалыптастыру. Филол. ғыл. док. дисс... авторефераты. – Алматы, 1997. – 44 б.